

SOCIAL AND ETHNO-LINGUAL ADAPTATION OF THE POLISH TATARS

The article deals with the process of social and ethno-linguistic adaptation of the Polish Tatars in diachronic and synchronic aspects.

Key words: the Polish Tatars, social and ethno-lingual adaptation.

Лучик А. А., Соловйова В.-О. В.
(м. Київ, Україна)

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПТУ «ЖІНКА» В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ТУРЕЦЬКІЙ МОВАХ

У статті здійснено зіставний аналіз одного з визначальних суспільно-культурних антропологічних концептів – концепту «жінка» – у романах «Марія» українського письменника Уласа Самчука та «Чаликушу» турецького майстра художнього слова Ришата Гюнтекіна.

Ключові слова: концепт, зіставний аналіз, когнітивна лінгвістика.

Зіставний аналіз української та турецької мови – дослідження цікаве, перспективне і непросте. Цікавість і перспективність (актуальність) такого аналізу зумовлена перш за все тим, що досі у вітчизняному мовознавстві подібних досліджень не проводилося. У сфері компаративної лінгвістики мали місце студії українських мовознавців лише про співвідношення турецької мови та кримсько-татарської (Меметов І. А.), специфіці турецької мови на Балканському півострові (Дрига І. М.), тобто зіставлення з українською мовою не було взагалі. До того ж ці роботи стосувалися здебільшого фонетичного і лексичного розділів досліджуваних мов. Такий стан справ спричинений, по-перше, недостатньою розвиненістю вітчизняного зіставного мовознавства, по-друге, різнотипністю зазначених мов. Українська і турецька мови є не тільки генетично віддаленими, але й належать до різних типологічних груп: українська – флективна, турецька – аглютинативна. Це робить зіставлення проблематичним, спонукає до пошуку тих рівнів, на яких порівняння двох неспоріднених мов є можливим, комплексним, повноцінним.

У даній статті здійснено спробу зіставлення двох генетично неспоріднених мов на когнітивному рівні. **Предмет** дослідження у когнітивній лінгвістиці – відображення у мові ментальних процесів пізнання й осмислення світу індивідом – видається найбільш загальним, притаманним уповні будь-якій мові, тому й уможливило зіставлення навіть найвіддаленіших мов.

Незважаючи на те, що порівнювані мови типологічно є дуже різними, віддаленими, у реальному житті носії української та турецької мови є близькими сусідами і мають вже досить тривалу історію взаємозв'язків. Це також є підставою для дослідження цих мов у зіставному аспекті, зокрема

стосуються осіб жіночої статі. У «Марії» Уласа Самчука зустрічаються такі лексеми на позначення осіб жіночої статі¹: *мати* (26), (також *матір* (31), *маїнка* (2), *мама* (17), *матушка* (1), «*мамаша*» (3), *людина-матір*), *селянка*, *тітка* (4), *дівча* (2), *дівка* (8), *дівчина* (33), *жінка* (24), *жіночка*, *дружка* (7), *молода*, *сусідка*(10), *краля*, *баба* (12), *приятелька*, *бабка* (3), *молодиця* (4), *клепарка*, *потаскуха*, *дівчинка* (2), *красуня* (5), *сестра*(4), *жона*, *господиня*, *пані*, *панночка*, *наречена*, *лярва*, *дружина* (3), *рабиня*, *прабабця*, *стара* (8), *старуха* (3), *дочка*, *внука*; у звертанні: *дівчино*, *дівчатовенька-голубоньки*, *куріпочки*, *перепілочки*, *сестро*, *доню*, *жінко*.

Аналізуючи перелік можна, зробити висновок, що найхарактернішою (прототипною) особою жіночої статі у романі «Марія» є *мати* – жінка, що народила і має дитину. Таким чином стає зрозумілішим тавтологічне визначення жінки у ВТССУМі як «особи жіночої статі», оскільки можна логічно узагальнити, що в українській мові жінка – це людина, яка здатна родити (на відміну від чоловіка). Тобто, здатність народжувати є смисловим наповненням виразу: «особа жіночої статі», а отже і – основним змістом концепту «жінка».

Отже, ядром досліджуваного концепту – первинними, найбільш яскравими образами з найбільшою чуттєво-наочною конкретністю – в українській мові буде уявлення про жінку як про матір. Образ *матері* у «Марії» має найбільше лексичне вираження (80 випадків вживання лексем на позначення матері – це 35% від загальної кількості вербалізаторів концепту).

Мати у романі Уласа Самчука: «*тепла і радісна*», «*рідна мати*», «*молоденька*, *повногруда*, *усміхнена мати*», «*велика усміхнена Матір*». Також цей образ концептуалізується у таких словосполученнях як: «*материне лоно*», «*біль матері, яка тратить свого первенця*», «*материниський плач*», «*воля матері*», «*руки матері*».

Найяскравішим втіленням образу матері у романі є головна героїня – Марія. Повсякчас наголошується її спорідненість, подібність із Дівою Марією – Матір'ю Божою. Це може бути пояснено іманенцією божественного у материнстві. Це притаманно православному християнству – культ образу Святої Марії, Богоматері в українській традиції. Як і Матір Божа, Марія втрачає свого першого сина і її страждання порівнюються із муками Богородиці: «І пригадай велику Матір, яка день і ніч стояла під хрестом розп'ятого Сина, чекаючи Його смерті. Пригадай Її велику мужність, попроси в Неї сили пережити твоє горе і видержати все так само, як це видержала Вона, найбільша з усіх матерів...» [3, 82].

Материнство є виконанням заповіді Божої, акт материнської любові до своєї дитини прирівнюється Божій любові до всіх людей. Вплив цієї традиції (матріотрального топосу) на формування образу матері в уявленні україномовного суб'єкта можна помітити у «спрощенні» сімейно-родової ієрархії зв'язків між кровними родичами різних поколінь: 1) письменник не

¹ Перелік наводиться у послідовності появи цих слів на сторінках роману, у дужках зазначена абсолютна частотність вживання лексеми та її варіантів, відсутність числа вказує на одиничну номінацію.

для з'ясування принципів відмінностей і подібностей у ментальному лексиконі носіїв зазначених мов як представників свого етносу, культури, національної традиції.

Об'єктом даного компаративного когнітивного аналізу було обрано один із визначальних суспільно-культурних антропологічних концептів – концепт «жінка», оскільки він є показовим для визначення гендерно-рольових стереотипів, гендерних моделей поведінки окремої національної ментальності, виявлених у мові її представників. Таким чином, стверджуємо міцний зв'язок між такими новітніми напрямками сучасного мовознавства як: когнітивна лінгвістика, етнолінгвістика, гендерна лінгвістика та звичайно ж компаративна лінгвістика, яка в даному випадку поєднує у собі контрактивну лексику та семантику. Такий симбіоз мовознавчих теорій у даній роботі дає право виділяти як окремий підрозділ *зіставну лінгвокогнітивістику*. Цей напрям отримав особливу популярність у сучасному російському мовознавстві (В. І. Карасик, Г. Г. Слишкін) у зв'язку із пошуканням інтересу до лінгвокультурології та аксіології на міжмовному рівні.

У даній статті когнітивну категорію «концепт» будемо аналізувати і порівнювати у двох мовах головним чином на рівні семантики і структури.

1. В українській мові.

Матеріалом для аналізу концепту «жінка» в українській мові було обрано роман Уласа Самчука «Марія» (1933). По-перше, виходимо із положення, що даний роман є репрезентативним для характеристики мовної картини світу українців, оскільки автор: 1) є українцем (народився і сформувався в українській мовно-ментальній дійсності) і носієм української мови; 2) як письменник відстоював необхідність витворення «українського органічного стилю» – не наслідування літературних зразків інших культур, а витворення власного, суто українського письма, в основі якого може лежати виключно український матеріал.

До того ж роман цілком присвячений описові життя звичайної жінки – української селянки Марії. На її прикладі автор хотів показати життя (характер і побут) багатьох українок у певний історичний час (кінець XIX – початок XX ст.). Тож можемо, стверджувати, що образ Марії є узагальненим уявленням автора про справжню, на його погляд, українську жінку.

Найперше нас цікавитиме план вираження концепту «жінка». Для цього найперше з'ясуємо значення імені концепту – слова «жінка». У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» знаходимо: «ЖІНКА, -и, ж. 1. Особа жіночої статі; прот. чоловік. 2. Доросла, на відміну від маленької дівчинки. 3. Заміжня особа стосовно до свого чоловіка. // Взагалі заміжня особа жіночої статі» [1].

Бачимо, що на сучасному етапі в українській мові слово «жінка» має три значення, головним з яких є *«особа жіночої статі, протилежна чоловікові»*.

Отже, з метою виявлення основних вербалізаторів досліджуваного концепту в українській мові проведено аналіз наявних у романі дефініцій, що

використовує у романі номінації *бабуся*, натомість у її значенні вживається словосполучення «*стара мати*» (або субстантивованій прикметник «*стара*»); 2) також майже не представлена номінація *онука / внук*, зокрема Марія ніколи не називає Христинку ані на ім'я, ані онукою, таким чином знеособлюючи її (найчастіші номінації для онуки – *воно, мале, дитя*, тільки в контексті роздумів Корнія з'являється *внука*); 3) мати (Марія) усіх своїх дітей називає однаково – *дитино*, тобто так узагальнено, як звертається і до просто молодших людей, а звертання *доню* з'являється лише раз і то не з уст матері.

Таким чином образ матері набуває абстрактності, його візуальне втілення є іконічним, дуже умовним, як зображення Богоматері в церкві: «Пречиста Діва – скорботне, темне лице, залиті любов'ю очі» (Самчук, 246).

Єдиний візуальний атрибут матері – великі жіночі груди – символ жіночності й материнства: «мати... виймала з *довгої пазухи* груди», «Груди їй, повірте, вже давно прибули. Вони *повні, набряклі, задавакуваті*», «Ті *пишні, колись повні молока, груди...*» (Самчук, 19–20, 22). Але й цей чи не єдиний візуальний атрибут стосується здебільшого тільки матері самої Марії – селянки Оксани, яка у більшій мірі є «земною матір'ю», окремо взятим прикладом конкретного втілення *ідеального образу*, який втілює Марія у своїй синкретичності із Матір'ю Божою.

Отже, як ідеальному образу матері Марії притаманна: абстрактність візуальних атрибутів, монолітність моральних характеристик, материнське ставлення (любов) до всіх людей, самопожертва і самовіддача:

Також невід'ємною складовою концепту «жінка» в українській мові є *віково-детермінована номінація дівчина* (майже 20%) – на позначення особи жіночої статі, що ще не набула певного віку або не вийшла заміж. Існування декількох варіантів номінації у даному випадку зумовлене уявленнями україномовного соціуму про відмінність гендерно-рольових очікувань і поведінкових практик осіб жіночої статі у дошлюбний період. Так, найчастотнішою є найбільш семантично нейтральна номінація «дівчина», що, як правило, у романі використовується для називання незаміжної особи жіночої статі у віці від 12 років². Найвиразнішою концептуалізацією образу є словосполучення «*дівочий сором*»: «На дванадцятій весні відчула дівочий сором і при зустрічі з хлопцями опускала на очі довгі чорні віі» [3, 28]. Тобто, це є маркером переходу із однієї статусно-вікової групи (*дівча, дівчинка*) до наступної – дорослішої (*дівка* – це вже років з 14, коли прийнятним вважалося почати стосунки із парубками). Відповідно цей маркер дорослішання зумовлює такі духовні атрибути образу дівчини, як:

- *соромливість, скромність*: «... то один, то другий підшивається, але вона заб'ється між дівчат і доберись до неї» [3, 28];
- *пасивність у міжстатевих відносинах*: «Яка дівка отак візьме тобі і випалить: – Голубчику, а бери мене... А прихоль!» [3, 59].

Концептотворчим для даного образу також є словосполучення «*дівочі сльози*» – атрибут дівчини, що апелює до її *чутливості й вразливості*:

² Крайня вікова межа в досліджуваному творі не вербалізується, як і образ «старої діви» загалом.

«Часом зіпреться щось під горлом, збереться жаль і ллються вони – дівочі, рясні й гарячі» [3, 29]. «Під горло тнуться тверді сучки, не встигає їх ковтати, здригнулася, і сльози рясно-рясно посипалися» [3, 40], «Вечорами ховалася Марія від людей і розливала безліч дівочих сліз» [3, 41], «Вернулася, пеклася живавкою і плакала по-дівочому» [3, 86–87].

Також із контексту роману зрозуміло, що статус «дівки» передбачає, крім досягнення певного віку, *зовнішню привабливість* дівчини і *загострену* до неї *увагу* з боку парубків: «І з Марії стала – о, дівка! Не скінчилося п'ятнадцять, як почали за нею оглядатися та стригти очима» [3, 28]. Саме образ дівчини найповніше візуалізує, унаочнює концепт «жінка» в українській мовній картині світу. У атрибутивній концептуальній сфері «*привабливий зовнішній вигляд*» знаходять відбиток уявлень україномовного суб'єкта про естетичну категорію «краса» та її конкретні вияви, які притаманні чи/і бажані для тих, кого україномовний соціум визначає як дівчину / жінку. Зачіпаються і тісно переплітаються головним чином такі два аспекти як:

- краса обличчя (яскраві риси: темні, карі очі, чорняве заплетене в косу волосся, світле лице, виразні щоки): «Виграють *оті чорнізні, оті бездонні...* Гляне – опалить... *А щоки повні, округлі, з ямочками. Кучері чорним полум'ям горять*» [3, 29]. «Воли та корови часом поздиhaють, / *Біле личко, чорні брови* (перерва) *повік не злиняють*» [3, 46], «Плакали *карі очі*, марніли з жалю *загорілі рожеві щічки*» [3, 41];

- красивий одяг (найважливіші елементи: спідниця, шовкова хустина, коралі): «Убралася в *барвисті спідниці, голову накрила по-дівочому, заплела розплетену дружками косу*» [3, 87], «...вимита, причепурена, у *найновішій шелестючій спідниці, з хустинкою в руці*» [3, 36].

Характерну модель зовнішнього вигляду також має образ **молодиці** – вже заміжньої, але ще молодої жінки. Її зовнішні атрибути хоч і подібні але в дечому прямо протиставляються зовнішнім атрибутам **дівчини**: «Одягнута і *зав'язана по-молодицьки. На голові попеляста шовкова хустка, перев'язана червоною стрічкою. На шиї багато справжніх дорогих коралів*» [3, 68]. Оскільки молодиця – то вже заміжня жінка, їй є неприйнятним носити косу – символ дівочства, натомість головним зовнішнім атрибутом заміжньої жінки є зав'язана на голові хустина. «*Розплітання коси*», таким чином, є наступним маркером дорослішання особи жіночої статі, її соціалізації у новій статусно-віковій групі («жінка / молодиця»). Але крім того, «розплітання коси» нареченої в українській фольклорній традиції є давнім ритуалом, символічний зміст, якого у втраті *дівочої чноти*, прощанням із безжурним дитинством у домі батьків, тому за обрядом наречена має сильно журитися, противитися розплітання, ховатися від нареченого і бояр. «Молодий з боярами знаходить її, виводить заплакану і провадить до хати розплітати косу. «Розплітальничка плаче, розплітатися не хоче», – співають дружки. [...] Міцно зчепила вона на голові руки, боронить свою заплетену косу» [3, 63].

Цей елемент весільного обряду є найзначимішим для нареченої, оскільки саме він декларує зміну її соціального статусу. Тут з'являється ще одна цікава номінація особи жіночої статі, що перебуває у перехідній статусно-рольовій ситуації – *розплітальничка*, яка частково може бути синонімічною до більш вживаних *наречена* і *молода*.

З усього номінативного поля досліджуваного концепту найбільш семантично нейтральною є звичайно ж номінація, яка є іменем концепту – **жінка**. Але що у мові роману «Марія» ця номінація функціонує здебільшого на позначення сімейно-родових стосунків, тобто у третьому значенні слова «жінка»: «Гнат лишився зі старшим, Михайлом, і його жінкою Одаркою», «Краще, коли *молодий* не знає, що дістане. Більше любитиме *жінку*», «Зовсім не сподівався, що, крім *красуні жінки*, буде мати ще й такий масток», « – От так дістав *жіночку*! – говорили сусіди. – Така *кривинда*, а *таку підцепив кралю*», «Або Гнат *стриножить* свою *брикливу жінку*», «Ніяково дармувати, коли *жінка рве з останніх сил*», «Жінки! Невже не обійдетесь без ваших чоловіків?», «На думці *жінка*, дочка і маленька *внука*». Прикметно, що синонімічні номінації із більш конкретним значенням – *дружина*, *жона* – зустрічаються вкрай рідко, що наводить на думку про те, що *сприйняття образу жінки* україномовним суб'єктом є *невіддільним від її сімейно-родового статусу*.

У найзагальнішому значенні така номінація вживається вкрай рідко: «Не личить бути *жінці* вищою від *чоловіка*», «Вириваються розкотисте реготи, дрібчуть, *гомонять цокотухи-жінки*», «Жалібні співи, кадильний дим, *ридання Марії і жіноч*», «Йдуть навантажені пасками *жінки, чоловіки*, чути легкий гармидер», «того *носять косу, як жінки*», «*Жінка* не буде більше *рабю чоловіка*», «Зникають з лиця землі *щирі добрі жінки*, які родилися і внесли в життя щастя, радість, несли працю і несли сміх молодий».

На суто лексичному рівні видно, що формальні виразники концепту «жінка», знаходяться у межах лексико-семантичного поля «*назви на позначення осіб жіночої статі*» – це здебільшого іменники жіночого роду, які певним чином визначають і характеризують жінку. Деякі з цих лексем синонімічні, наприклад, такі номінації української мови, як *жінка*, *пані* та *молодиця* мають майже однакове семантичне навантаження, але лексема *жінка* уявляється нам більш абстрактною номінацією порівняно зі словами *пані* чи *молодиця*. Тобто, *жінка* буде ядром лексико-семантичного поля концепту «жінка» в українській мові.

2. У турецькій мові.

Для аналізу концепту «жінка» в турецькій мові було обрано роман «Чаликушу» (1922) відомого і знакового для турецької культури письменника Рішата Нурі Гюнтекіна. Роман «Чаликушу» («Çalıkuşu») так само, як і «Марія», цілком присвячений описові жінки, її життя і характеру.

У турецькій мові головною вважаємо найзагальнішу лексему *kadın* 'жінка': «Kadın 1. Erişkin dişi insan, erkek veya adam karşısı; 2. Evlenmiş kız. 3.

sifat Analık veya ev yönetimi bakımından gereken erdemleri olan. 4. *mecaz* Hizmetçi bayan. 5. *eskimiş* Bayan» [5].

Як бачимо, головною семою є «повнолітня / сформована особа жіночої статі, протилежне чоловікові або людині»³, друге значення – «заміжня дівчина», атрибутивне значення – «що має материнські й господарські чесноти», метафоричне значення – «прислуга, служниця», застаріла форма – *байан* 'пані', часто вживається у звертанні.

Вербалізацією концепту «жінка» у романі «Чаликушу» є такі лексеми: *sör* 'сестра-черниця' (18), *müdire* 'директриса' (28), *anne* 'мати' (*ana* 'мама', *annecik* 'матуся') (107), *dadı* 'нянька' (8), *kız* 'дівчина' (431), *Meryem* 'діва Марія', *Arap kadını* 'арабка', *kadın* 'жінка' (248), *Fatma anamız* 'наша мати Фатма', *büyükanne* 'бабуся' (30), *teyze* 'тітка' (119), *abla* 'старша сестра' (31), *hanım* 'пані' (308), *dul kadın* 'вдова' (17), *yabancı kadın* 'іноземка', *gelin* 'наречена' (43), *ebe* 'повитуха' (15), *karı* 'дружина' (28), *kocakarı* 'стара [жінка]', *matmazel* 'мадемуазель' (17), *hatun* 'жінка, пані' (5), *abide* 'пропаща жінка', *akile* 'розумниця', *cariye* 'рабиня' (5), *halayık* 'служниця' (2), *muahadderat* 'правовірні, мусульманки' (3), *mürebbiye* 'годувальниця, прийомна мати' (2), *zevce* 'дружина, подружжя, пара' (6).

Оскільки категорія роду в турецькій мові невиражена на граматичному рівні, семантична диференціація є неоднозначною. У романі часто зустрічаються лексеми, які позначають осіб незалежно від їхньої статі, і можуть застосовуватися у апеляції як до жінки так і до чоловіка, але з контексту твору зрозуміло, що йдеться про особу жіночої статі. Такими є: *muallim* 'учителька', *sınıf birincileri* 'перші з класу [про відмінниць, найкращих учениць]', *hoca* 'вчителька', *kalfa* 'гувернантка, вихователька', *terzi* 'кравчиня'.

Як бачимо, у структурі концепту «жінка» у турецькій мові показовими є образи-номінації *kız*, *hanım*, *kadın*, *anne*. Прикметно, що вони відповідають також ключовим українським *дівчина*, *пані*, *жінка*, *мати*.

На відміну від української, у номінативному полі концепту «жінка» турецької мови явно домінує номінація із віковою детермінацією – «*kız*» (майже 30% від загальної кількості вербалізаторів). Така функціональність лексеми *kız* зумовлена її полісемічністю, а також імовірно нейтральністю її основного лексичного значення у сприйнятті турецькомовного суб'єкта. Це дає нам право припускати, що *прототипним* образом *жінки* у турецькій мовній картині світу є дівчина – *молода* особа жіночої статі. Головним чином лексема *kız* реалізується у таких значеннях:

1. *маленька дівчинка*, віком десь до 12 років – *kız çocuğu*: «*Маленька дівчинка* на руках у погано одягненого солдата-араба – й цей розкішний пароплав» [2, 10] («*Lüks bir vapurda kıklısız bir Arap neferinin kusağında bir minimini kız çocuğu...*»);

³ у турецькій мові слово «*adam*» має основне значення «людина», але також і – «чоловік», межа між ними нечітка, що є свідченням *андроцентричності* мови – приймається «людина» і «чоловік» ототожнюються.

Цей елемент весільного обряду є найзначнішим для нареченої, оскільки саме він декларує зміну її соціального статусу. Тут з'являється ще одна цікава номінація особи жіночої статі, що перебуває у перехідній статусно-рольовій ситуації – *розпліталничка*, яка частково може бути синонімічною до більш вживаних *наречена* і *молода*.

З усього номінативного поля досліджуваного концепту найбільш семантично нейтральною є звичайно ж номінація, яка є іменем концепту – *жінка*. Але що у мові роману «Марія» ця номінація функціонує здебільшого на позначення сімейно-родових стосунків, тобто у третьому значенні слова «жінка»: «Гнат лишився зі старшим, Михайлом, і його жінкою Одаркою», «Краще, коли *молодий* не знає, що дістане. Більше любитиме жінку», «Зовсім не сподівався, що, крім *красуні жінки*, буде мати ще й такий маєток», « – От так дістав *жіночку*! – говорили сусіди. – Така *кривинда*, а *таку підчепив* *кращо*», «Або Гнат *стриножить* свою *брикливу жінку*», «Ніяково дармувати, коли *жінка рве з останніх сил*», «Жінки! Невже не обійдетесь без ваших чоловіків?», «На думці *жінка, дочка* і *маленька внука*». Прикметно, що синонімічні номінації із більш конкретним значенням – *дружина*, *жона* – зустрічаються вкрай рідко, що наводить на думку про те, що *сприйняття образу жінки* україномовним суб'єктом є *невіддільним від її сімейно-родового статусу*.

У найзагальнішому значенні така номінація вживається вкрай рідко: «Не личить бути *жінці* вищою від *чоловіка*», «Вириваються розкотисте реготи, дрібчуть, *гомонять цокотухи-жінки*», «Жалібні співи, кадильний дим, *ридання Марії і жіночок*», «йдуть навантажені пасками *жінки, чоловіки*, чути легкий гармидер», «того *носять косу, як жінки*», «Жінка не буде більше *рабочою чоловіка*», «Зникають з лиця землі *щирі добрі жінки*, які родилися і внесли в життя щастя, радість, несли працю і несли сміх молодий».

На суто лексичному рівні видно, що формальні виразники концепту «жінка», знаходяться у межах лексико-семантичного поля «*назви на позначення осіб жіночої статі*» – це здебільшого іменники жіночого роду, які певним чином визначають і характеризують жінку. Деякі з цих лексем синонімічні, наприклад, такі номінації української мови, як *жінка*, *пані* та *молодиця* мають майже однакове семантичне навантаження, але лексема *жінка* уявляється нам більш абстрактною номінацією порівняно зі словами *пані* чи *молодиця*. Тобто, *жінка* буде ядром лексико-семантичного поля концепту «жінка» в українській мові.

2. У турецькій мові.

Для аналізу концепту «жінка» в турецькій мові було обрано роман «Чаликушу» (1922) відомого і знакового для турецької культури письменника Рішата Нурі Гюнтекіна. Роман «Чаликушу» («Çalıkuşu») так само, як і «Марія», цілком присвячений описові жінки, її життя і характеру.

У турецькій мові головною вважаємо найзагальнішу лексему *kadın* 'жінка': 'Kadın 1. Erişkin dişi insan, erkek veya adam karıştı; 2. Evlenmiş kız. 3.

sıfat Analık veya ev yönetimi bakımından gereken erdemleri olan. 4. *mecaz Hizmetçi bayan*. 5. *eskimiş Bayan*» [5].

Як бачимо, головною семою є «повнолітня / сформована особа жіночої статі, протилежне чоловікові або людині³», друге значення – «заміжня дівчина», атрибутивне значення – «що має материнські й господарські чесноти», метафоричне значення – «прислуга, служниця», застаріла форма – *байан* 'пані', часто вживається у звертанні.

Вербалізацією концепту «жінка» у романі «Чаликушу» є такі лексеми: *sör* 'сестра-черниця' (18), *müdire* 'директриса' (28), *anne* 'мати' (*ana* 'мама', *annecik* 'матуся') (107), *dadı* 'нянька' (8), *kız* 'дівчина' (431), *Meryem* 'діва Марія', *Arap kadını* 'арабка', *kadın* 'жінка' (248), *Fatma anamız* 'наша мати Фатма', *büyükanne* 'бабуся' (30), *teyze* 'тітка' (119), *abla* 'старша сестра' (31), *hanım* 'пані' (308), *dul kadın* 'вдова' (17), *yabancı kadın* 'іноземка', *gelin* 'наречена' (43), *ebe* 'повитуха' (15), *kari* 'дружина' (28), *kocakarı* 'стара [жінка]', *matmazel* 'мадемуазель' (17), *hatun* 'жінка, пані' (5), *abide* 'пропаща жінка', *akile* 'розумниця', *cariye* 'рабиня' (5), *halayık* 'служниця' (2), *muahadderat* 'правовірні, мусульманки' (3), *mürebbiye* 'годувальниця, прийомна мати' (2), *zevce* 'дружина, подружжя, пара' (6).

Оскільки категорія роду в турецькій мові невиражена на граматичному рівні, семантична диференціація є неоднозначною. У романі часто зустрічаються лексеми, які позначають осіб незалежно від їхньої статі, і можуть застосовуватися у апеляції як до жінки так і до чоловіка, але з контексту твору зрозуміло, що йдеться про особу жіночої статі. Такими є: *muallim* 'учителька', *sınıf birincileri* 'перші з класу [про відмінниць, найкращих учениць]', *hoca* 'вчителька', *kâlfâ* 'гувернантка, вихователька', *terzi* 'кравчиня'.

Як бачимо, у структурі концепту «жінка» у турецькій мові показовими є образи-номінації *kız*, *hanım*, *kadın*, *anne*. Прикметно, що вони відповідають також ключовим українським *дівчина*, *пані*, *жінка*, *мати*.

На відміну від української, у номінативному полі концепту «жінка» турецької мови явно домінує номінація із віковою детермінацією – «*kız*» (майже 30% від загальної кількості вербалізаторів). Така функціональність лексеми *kız* зумовлена її полісемічністю, а також імовірно нейтральністю її основного лексичного значення у сприйнятті турецькомовного суб'єкта. Це дає нам право припускати, що *прототипним образом жінки* у турецькій мовній картині світу є дівчина – *молода особа жіночої статі*. Головним чином лексема *kız* реалізується у таких значеннях:

1. *маленька дівчинка*, віком десь до 12 років – *kız çocugu*: «*Маленька дівчинка* на руках у погано одягненого солдата-араба – й цей розкішний пароплав» [2, 10] («Lüks bir vapurda kıksız bir Arap neferinin kucagında bir minimini kız çocugu...»);

³ У турецькій мові слово «*adam*» має основне значення «людина», але також і – «чоловік», межа між ними нечітка, що є свідченням *андроцентричності* мови – підв'язується «людина» і «чоловік» ототожнюються.

2. **молода дівчина**, на виданні, заручена – *genç kız*: «А от якось, я вже була *чимала...*» [2, 5] («Bütün bildigim, dudaklarımdan mor mürekkep lekelerinin eksik olmadığı ve bir *genç kız* hali alır gibi olduğum bir yaşta...»); *nişanlı kız*: «Ще чимало часу. Але ти тепер вже *наречена*» [2, 66] («Böyle olmakla beraber sen, *nişanlı bir kızsın*»);

3. **донька**, особливо у звертаннях «дитино / дочко» – *kızım* – як до рідної так і просто до молодшої особи жіночої статі. Також у сполученні *hanım kız*, *hanımefendi kız* – з особливою шаную у офіційних звертаннях;

4. виражає атрибутивне значення «стосовний до / пов'язаний із жіночою статтю» і, поєднуючись із гендерно нейтральним номінативним словом, утворює форму із семою жіночого роду – *Müslüman kız*: «Оце *мусульманка*, не те що обличчя виставила, а й коліна!» [2, 49] («Bu nasıl *Müslüman kız* böyle, *sade başını değil bacaklarını da açıyor*»); *kız arkadaş*: «І тому вам я не можу розповісти те, що кажу подрузі» [2, 69] («Demek ki, bir *kız arkadaş*a söylenecek her şey bir erkeğe tekrar edilmez»); *kız kardeş*: «Так прощався нещасний старший брат з самотньою маленькою *сестричкою*» [2, 280] («...yaşlarla bedbaht bir agabey, kimsesiz küçük bir *kız kardeş* gibi birbirlerinden ayrıldılar»).

Як і в українській мові, у турецькій також маємо зовнішні й «внутрішні» (ментальні) атрибути образу жінки, що різняться у залежності від того, до якої статусно-вікової групи вона належить. Для структури концепту «жінка» у турецькій мовній дійсності найбільш помітними є відмінності між статусно-віковими групами *kız çocugu* 'дівчинка-дитина' і *genç kız* 'доросла дівчина'. Вік у даному випадку буде маркером статевого дозрівання – вік, коли дівчині можна вступати шлюбно-сімейні стосунки – норма, що зазнає помітних змін від покоління до покоління: «Адже я була вже *доросла*, мені минуло *п'ятнадцять років*. Наші матері у такі літа вже були заручені, а бабусі, задумавши бажання, бігли в Ейюп до криниці й занепокоєно молилися: «Боже, допоможи, сиджу в старих дівках...» [2, 23]. Іншим маркером дорослішання, переходу до вищої статусно-вікової групи *genç kız* також є *необхідність* дівчині *приховувати* свою вроду: «За кілька днів я вберу Мунісе в *чаршаф*, їй буде вже ось *чотирнадцять років*», «... пора тобі вже *ховати* Мунісе від чоловічого ока, бо станеш тещею *передчасно*» [2, 282]. Така традиція імовірно пов'язана із якісними фізичними змінами, викликаними дорослішанням дівчини. Зміни зовнішніх атрибутів:

▪ «Я ще й досі була *невисока на зріст, сердитим нором* я теж не скидалася на дорослу дівчину, та моє *тіло вже налилося*, а *обличчя розквітло* якимись дивними барвами» [2, 25],

▪ «За ці два роки вона *дуже виросла, стала гінка, ніжна й грайлива*» [2, 228].

Але зміни відбувають також і на «внутрішньому» рівні. Так, наприклад, новими ментальним атрибутами *genç kız* у романі «Чаликушу» можна назвати:

▪ **вихованість, розсудливість**: «Кажу вам, що я *вже не дівчинка, а доросла дівчина*, то мабуть, в цьому щось є. [...] Бо є речі, які бачить дитина, та не

помітить дівчина, що вже почала дорослішати» [2, 32]; «Ось тільки ти занадто вітряна. В дитинстві ж може й не страшно було. Але зараз ти вже велика, скоро зовсім виростеш. [...] Ти повинна бути серйозна, розсудлива. Годі вже пустувати, бешкетувати» [2, 66].

■ **сором'язливість, нерішучість:** «Отож не було іншої ради, як роззутися. Я, звичайно, тільки раділа, але що нам робити з такою, бачите, дорослою панною Мюжгян? Я знала, що марно й умовляти її, щоб скинула вона панчохи...» [2, 48].

У зображенні візуальних атрибутів образу дівчини відбиваються стереотипні уявлення носіїв турецької мовної ментальності про риси зовнішності, які є *типовими* чи *мають бути притаманними* для дівчини:

■ «Хіба такою має бути дівчина? Я ж, наче дзига, товста і мала, а на лиці мені – наче квачиком хто поквещав» [2, 23].

■ «Хіба такою мусить бути дівчина? Вона повинна бути високою, білявою, з блакитними або зеленими очима...» [2, 25]

■ «Але ж і розквітла вона, мов та ружа. *Коса в неї світлоруса, навіть кольору соломи, личко біленьке, а темно-сині оченята* так і міняються, увечері – такі, а вранці можуть бути іншими. Мунісе схожа на казкову пері, у якої, коли вона сміється, *на щоках квітнуть троянди*, а як заплаче, з очей котяться перлини» [2, 282].

Отже, неважко помітити, що візуальний образ ідеальної «дівчини» у турецькій мовній картині світу – висока світлоока білявка – принципово відрізняється від аналогічного образу в українській мові.

У структурі концепту «жінка» турецької мови ще також необхідно виділити образи *hanım* і *kadın*, які представлені у номінативному полі концепту 20% і 17% відповідно. Вони обидва (разом із *kız*) становлять ядро концепту «жінка» в турецькій мові.

Отже, слово *hanım* у турецькій мові має декілька лексичних значень, одним з яких є «заміжня особа стосовно до свого чоловіка», тобто дружина, але у тексті «Чаликушу» воно в такому значенні взагалі не вживається. Головним чином лексема *hanım* функціонує як *форма ввічливого звертання до особи жіночої статі*: «– А ви що хочете, ханім?» [2, 99], («– Siz ne istiyorsunuz hanım?»), «– Феріде-ханім, невже ви їдете назавжди?» [2, 107] («– Feride Hanım, büsbütün gidiyorsunuz demek, dedi?»)). Також часто вживається у аналогічних випадках форма *hanımefendi*: «Яка матуся, ханім-ефенді?» [2, 115] («– Hangi valide hanım efendim?»), «Ханім-ефенді, я розумію ваше горе. Кажіть» («*Hanımefendi, felaketinizi anlıyorum, söyleyiniz*»)), «– Присягаюся вам, *ханім-ефенді*, я нічого поганого не зробила вашому братові...» [2, 217] («– *Hanımefendi yemin ederim ki, ben kardeşinize bir şey*»)).

Значення *kadın* є аналогічним до *hanım* з тією відмінністю, що «ханім» є категорією статусною в той час як «кадин» – біологічною (хоч раніше в турецькій мові кадин також вживалося у значенні «пані», але нині ця форма є застарілою).

Отже, у даній статі було здійснено спробу опису вербальних репрезентацій та аналізу головних складників концепту «жінка» в українській та турецькій мовах на матеріалі творів національних літератур.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : Перун, 2007. – 1736 с. : іл.
2. Гюнтекін Р. Чаликушу / Р. Гюнтекін. – К. : Дніпро, 1973. – 344 с.
3. Самчук У. Марія / У. Самчук. – Буенос-Айрес : Вид-во Миколи Денисюка, 1952. – 279 с.
4. Güntekin R. Çalıkuşu / R. Güntekin – Istanbul : İnkılap. – 2008. – 541 s.
5. Türkçe Bilgi Sözlük – тлумачний словник сучасної турецької мови : [Електронний ресурс]. – Режим доступу до словника : <http://sozluk.turkcebilgi.com>.

Alla Luchyk, Vseslava-Olexandra Solovjova

THE REPRESENTATION OF THE CONCEPT «WOMAN» IN UKRAINIAN AND TURKISH LANGUAGES

In the article the contrasting analysis of one of the determinative social and cultural anthropological concepts – the concept of woman – is done. For this purpose two outstanding novels «Maria» and «Çalıkuşu» by Ukrainian and Turkish famous writers Ulas Samcuk and Rusat Güntekin are compared.

Key words: concept, contrasting analysis, cognitive linguistics.

Лучик В. В.

(м. Київ, Україна)

СХІДНІ ВПЛИВИ НА ФОРМУВАННЯ ТОПОНІМІЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ

Формування топонімії Центральної України відбувалося в умовах постійних контактів українців з іншими слов'янськими народами і неслов'янськими етносами. Помітний вплив на цей процес справили східні народи, особливо тюркські. Як наслідок, у системі центральноукраїнської топонімії закріпилися поодинокі іранські основи й численні тюркізми.

Ключові слова: топонім, топонімія, міжмовні контакти, Центральна Україна, тюркізми.

У мовознавстві вже стало загальноприйнятим положення про те, що не існує (принаймні в Європі) значної за розмірами території, не кажучи вже про цілі країни, де б функціонували лише одномовні за походженням топоніми. Власні географічні назви виявляють особливу стійкість і здатні зберігатися в місцевому мовленні без істотних змін протягом століть, а подекуди і тисячоліть, що не так властиво іншим класам пропріальної